

Ситуативні детермінанти прояву агресії у спортивній діяльності

Майструк В.В., Пилипко О.О., Фотуйма О.Я.

Харківська державна академія фізичної культури

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Анотації:

Актуалізовані ситуативні передумови розвитку агресії. З'ясовано, що агресія в межах правил змагань є істотним елементом успішної діяльності спортсмена. Прагнення до перемоги вимагає спортивної агресивності. Спорт є зручною моделлю для науково-експериментального вивчення феномена агресії. На основі існуючих типологій агресивності у спортивній діяльності виділено реактивну (ворожу) та інструментальну агресивність. Головна мета першої полягає в нанесенні фізичної чи психологічної травми. Друга переслідує мету, здобуття перемоги, а не завдання шкоди супернику.

Майструк В.В., Пилипко О.А., Фотуйма О.Я. Ситуативные детерминанты проявления агрессии в спортивной деятельности. Актуализованы ситуативные предпосылки развития агрессии. Выяснено, что агрессия в пределах правил соревнований является важным элементом успешной деятельности спортсмена. Стремление к победе требует спортивной агрессивности. Спорт является удобной моделью для научно-экспериментального изучения феномена агрессии. На основе существующих типологий агрессивности в спортивной деятельности выделено реактивную и инструментальную агрессивность. Главная цель первой заключается в нанесении физической или психологической травмы. Другая преследует цель, получение победы, а не нанесение вреда сопернику.

Maystruk V.V., Pylypko O.A., Fotuyma O.Y. Situation determinants of display of aggression in sporting activity. Situation pre-conditions of development of aggression are considered. Aggression within the limits of rules of competitions is the important element of successful activity of sportsman. Aspiring to victory requires a sporting aggressiveness. Sport is a comfortable model for the scientific experimental study of the phenomenon of aggression. Existing is studied typologies of aggressiveness in sporting activity. A reactive and instrumental aggressiveness is selected. Primary objective of first consists in causing of physical or psychological trauma. A friend is pursued by a purpose is a receipt of victory and not causing of harm to the competitor.

Ключові слова:

спорт, ситуація, агресія.

спорт, ситуація, агрессия.

sport, situation, aggression.

Вступ.

Розвиток суспільства, групи та особистості неможливий без суперечностей, боротьби протилежних сил, подолання недоліків. Реалії сьогодення відзначаються змінами в політичному, економічному і духовному житті українського народу. Ці зміни породжують неоднозначні тенденції як позитивного, так і негативного характеру. А.Е. Мелоян [16] зауважила, що економічний крах, стихія, анархія в політичній сфері та інші чисельні негаразди сильно зменшили ейфорію, викликану національним звільненням та піднесенням національної свідомості, гідності і гордості. Найбільш відчутного удару по психіці українського народу завдала, мабуть втрата надії на швидкі, інтенсивні зміни, на динамічне просування шляхом цивілізованості та прогресу. Дійсність виявилась далекою від цих надій. На тлі економічного та політичного хаосу зросли насильство, правопорушення, жорстокість. Значну частину нації охопило почуття власного безсилля в складних умовах трансформації суспільства.

Необхідно визнати, що сучасній цивілізації притаманна зростаюча конкуренція в політиці, економіці, яка в спорті стимулює прояви агресії. Н.Тінберген, загострюючи цей момент зауважив, що людина схожа на тварину тим, що вона бореться з представниками свого виду. Проте, серед тисяч біологічних видів лише вона веде тотальну, руйнівну боротьбу. Її унікальність у тому, що вона являє собою вид масових убивць.

Значна увага психологів [21,22,24,25,27] прикута до спорту, оскільки у ньому найбільш чітко проявляється агресія, а тому спортивне середовище є зручною площиною для її вивчення. Закономірності агресивних дій суб'єктів спортивного видовища дозволяють розглядати їх як своєрідну модель важливих детермінант агресивної поведінки.

Вибраний тематичний аспект дослідження безпосередньо пов'язаний із науковими програмами Харківської академії фізичної культури та Прикарпатського

національного університету імені Василя Стефаника і є складовою частиною зведеного плану науково-дослідної роботи у сфері фізичної культури і спорту на 2006-2010 р.р. з напрямку "Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення", № державної реєстрації – 0101И004940.

Мета, завдання роботи, матеріал і методи.

Мета роботи полягає у вивченні ситуативних детермінант виникнення агресивності у спортсменів.

Результати дослідження та їх обговорення.

В спортивному житті ми спираємося на позицію, що індивідуальні якості особистості – це важливий фактор її успішної діяльності. Однак, тренування та змагання передбачають наявність ситуативних детермінант прояву агресії. Їх визначення має важливе значення для розуміння проблематики нашого дослідження.

Сутність поглядів більшості авторів на ситуацію як елемент психологічного тезауруса зводиться до її розуміння як об'єктивної сукупності елементів середовища (подій, умов, обставин), що здійснює стимулюючий, обумовлюючий і корегуючий вплив на суб'єкта, тобто детермінує його активність та водночас задає просторово-часові межі її реалізації. Саме в значенні "обставин" поняття ситуація стало використовуватися у психологічній інтерпретації діяльності. Так, О.М.Леонтьєв широко використовував термін "предметна ситуація", яку відносив до суттєвих ознак процесу цілеутворення [13]. У працях В.С.Мерліна, ситуація трактується як певна зовнішня обстановка, що викликає відповідні мотиви [17]. Згідно з думкою Б.Ф.Ломова, ситуація є системою подій, що утворюють цілісність між елементами якої існує певний зв'язок [15]. Як вважають Л.Ф. Бурлачук і Н.Б. Міхайлова, ситуація представляє собою систему суб'єктивних і об'єктивних елементів, що з'являються в результаті активної взаємодії суб'єкта і середовища. До суб'єктивних елементів відносяться міжособистісні стосунки, соціально-психологічний клімат, групові норми, цінності, стереотипи свідомості. На їх думку, змістова характеристика ситуації представлена у фе-

номені подій, які можуть бути яскравими, цікавими та емоційно забарвленими [2]. Я. Васильєв вважає, що ситуативний підхід дозволяє виявити рівневий характер психічної діяльності. Вчений наголошує, що поведінка людини обумовлюється не лише постійними (константними) факторами, а й конкретною ситуацією, в якій вона знаходиться [5].

Діяльність спортсмена практично завжди являє собою безперервну ланку вирішення завдань. Навіть паузи в грі зовсім не означають, що в цей момент суб'єкт не оцінює минулих ситуацій і не моделює майбутніх. Безперервність рішень – одна із суттєвих ознак тактичного мислення спортсмена. В його процесі суб'єкт орієнтується на встановлені зв'язки між завданням та способом його вирішення. При цьому, важливе значення має здатність передбачити хід подій і найбільш ймовірні зміни ситуацій. Іншими словами, спортсмен “згортає” процеси прийняття рішення: він не проводить пошук, а ніби здійснює стрибок через ті ходи, які не відповідають логіці спортивної боротьби в теперішній момент. Ситуації сповнені різними міжособистісними конфліктами, провокаціями, відіграють важливу роль у виникненні агресивності.

В.П.Пошивалов показав, що агресія зароджується в певному ситуативному контексті, а саме в умовах конкуренції і боротьби [19]. J.Skott, пропонує використовувати термін “агоністична поведінка”, котрий включає поведінкові субсистеми, які адаптивні в конфлікті між представниками одного виду. Важливо, що в цьому аспекті науковці розглядають: напад, захист, уникнення і втечу [27].

Сучасні дослідження свідчать, що наявність змагальних та стресових ситуацій сприяє засвоєнню особистістю ворожих тенденцій. Терміном стрес тут позначено стан, який виникає в організмі суб'єкта під дією інтенсивних значущих подразників. В спортивній психології стрес співвідноситься зі стресогенною ситуацією. В ситуації такого роду суб'єкт вимушений вирішити надскладне завдання, перевищуючи свої фізичні та розумові можливості. Ряд провідних спеціалістів, зокрема Р.А. Пілюян та А.В. Родіонов, наголошують, що стресогенним моментом є не сама ситуація, а відношення між мотивом і можливістю суб'єкта діяти адекватно щодо нього, в умовах цієї ситуації [18,21]. Здебільшого таке співвідношення пов'язане з конкуренцією та боротьбою, напруга яких провокує агресію.

При цьому на думку Р. Берона, Д. Річардсон, суб'єкт, схильний діяти у стресогенних ситуаціях агресивно, може сам провокувати деструктивні вчинки [3]. Це стосується й інших ситуацій, наприклад К. Бютнер показав, що ворожо налаштована дитина за лічені хвилини здатна перетворити спокійну гру у відкриту “війну”.

У зв'язку із наявністю розглянутих стійких агресивних особливостей особистості та ситуацій деякі особи потрапляють у пастку замкненого циклу фрустрації, яка викликає агресивне реагування [9]. Подолання стресових ситуацій без застосування агресії можливе за умови їх уникнення чи застосування вживання запобігаючих заходів з метою погашення конфлікту.

Провокування конфлікту, на думку О.Ю. Дроздова та Скок М.А. є головним ситуативним фактором агресивної поведінки, яка містить вербальний або фізичний

напад. При цьому специфіка психіки спортсмена сприяє виникненню конфліктних ситуацій майже на всіх рівнях його зв'язків. Основними типами конфліктів є: сімейні (з батьками) - пов'язані із притаманною, особливо підліткам, реакцією емансипації; шкільні (з педагогами) - обумовлені тією ж причиною; міжособистісні (з однолітками) - пов'язані із певною емоційною нестабільністю, підвищеною чуттєвістю [10].

А.Я. Анцупов та А.І. Шивалов підкреслюють необхідність зосередження уваги на типі (стратегії) поведінки в конфліктних ситуаціях, які найчастіше обирають суб'єкти діяльності [1], а В.І. Ващенко разом з О.Г. Антоновим переконані, що перша реакція часто буває імпульсивною, при цьому можливе неусвідомлення наслідків агресивних дій [6].

У контексті конкуренції, Г.Д. Горбунов зауважив, що розповсюдженою формою інтеракцій в спортивних командах є конфліктні зіткнення, які характеризуються віковою специфікою розвитку, вони можуть мати деструктивні і конструктивні наслідки [7].

Г.В. Ложкін та В. Ласькова стверджують, що конфлікти необхідно сприймати як закономірний феномен внутрішньо-групового життя, який за умови компетентного аналізу можна використовувати як джерело підвищення продуктивності і результативності групової та індивідуальної діяльності, розвитку професійного потенціалу суб'єкта, в тому числі спортсмена [14].

На їх погляд потрібно виділяти наступні типи спортивних конфліктів:

1. Конфлікти, що виникають в ситуаціях, які перешкоджають досягненню основної мети спортивної діяльності (функціонально-рольові конфлікти в умовах спортивно-ігрової діяльності і т.ін.).
2. Конфлікти, що виникають в ситуаціях, які безпосередньо чи опосередковано перешкоджають досягненню вторинної мети спільної діяльності (реалізація особистого чи професійного потенціалу, прагнення до росту, вдосконалення, визнання з боку колективу).
3. Конфлікти, що виникають через способи поведінки, які не відповідають очікуванням (експектаціям) членів команди (небажання принести власні інтереси в жертву командним, недобросовісне відношення до тренувальних занять і змагань).
4. Особистісні конфлікти, що виникають як прояв несумісності, нерозуміння (відмінностей в системі цінностей, життєвих планів, інтересів).

Б.Дж. Кретті розглядає спортивну команду як своєрідний соціум, що містить у собі фрустрацію, заохочення і взаємодію. Фрустрація – це психічний стан переживання невдачі, який виникає за наявності реальних чи уявних перешкод на шляху до мети. Науковець вважає, що до агресивних дій належать: персональні (неетичні) порушення правил, вербальна (словесна) агресія. У цьому аспекті, Б.Дж. Кретті наводить висновки експериментальної роботи з представниками спортивних ігор [12]:

1. Команда, що програє, здійснює більше порушень, аніж та, яка виграв;
2. Команда, що приймає суперника на своєму полі, меншу кількість раз порушує правила, на відміну від змагань на чужому майданчику. На думку автора, в цій ситуації агресивність зумовлена незнайомим се-

редовищем, а також тенденцією приїжджих команд сприймати себе у ворожому середовищі. Порушення здійснюються не лише проти суперника але й непрямим способом проти вболівальників, що підтримують своїх спортсменів. Стосовно цих особливостей, Т.Г. Румянцева [22] виявила, що спортивні команди перемагають у більшій кількості спортивних ігор, завдяки ефекту “вторинного простору”. Його суть полягає в тому, що своє поле, майданчик, ніби надають силу їх власнику, сприяючи виникненню яскраво вираженої наступальної поведінки, агресивності в її інструментальних формах.

3. На думку Б. Дж. Кретті, для суб'єктів, які мають високий статус серед представників свого виду спорту (за кількістю забитих голів, очок) під час змагань, притаманне зменшення кількості агресивних дій.

4. Команда, яка посідає низьке турнірне становище діє агресивно по відношенню до суперника.

Дослідження Б. Крейхі, проведене з метою виявлення впливу на суб'єкта вербальної агресії дало підстави зробити висновок, що цей тип агресії використовується частіше, ніж фізична [23]. Окрім цього, деякими спеціалістами, зокрема J. Skott, була встановлена тенденція переростання вербальної агресії у відкриту фізичну агресію [27]. Факт поширеності нецензурних висловів, лайок серед спортсменів, вербальних агресивних дій не викликає сумніву. Враховуючи все це можна констатувати, що вивчення феномену вербальної агресії є актуальним в контексті провокуючих детермінант агресії, особливо у спортивній діяльності [24].

Підтвердження інтенсивного впливу вербально-агресивних провокацій на актуалізацію агресивної поведінки були отримані в ряді лабораторних експериментів. Так, в серії досліджень, проведених американськими дослідниками, було виявлено, що більшість людей реагують на вербальну агресію, як на провокацію рішучою контрагакою [3,9,10].

О.Ю. Дроздов і М.А.Скок вважають, що ситуативні детермінанти агресивних проявів особистості мають наступні характерні риси [10]:

- агресивні дії викликаються потребою в самозахисті;
- вони мають взаємний характер;
- супроводжуються емоціями ворожості;
- неспрямовані на “заборонений” об'єкт (слабкий супротивник, дорослий, особа протилежної статі);
- не містять особливо жорстоких прийомів;
- відношення людини до своїх агресивних дій є негативним.

За результатами проведеного О.Я.Фотуймою [25] дослідження виявлено, що ситуативними детермінантами виникнення агресії у представників видів спорту є: негативна реакція вболівальників, необ'єктивне суддівство, нарікання товаришів по команді, конфлікт у сім'ї, значна перевага суперників. Найменш провокуючими є: нарікання тренера, попередня невдача та низький організаційний рівень змагань. Проте, вченим залишено відкритим питання диференціації ситуацій провокуючих виникнення агресії у представників командних та індивідуальних видів спорту. Особливо актуальним є більш ґрунтовне вивчення як ситуативної так і особистісної агресії спортсменів-плавців.

В структурі нашого дослідження необхідно розгля-

нути один з факторів розвитку агресивності – це засоби масової інформації [3,8,10,16] і насамперед телебачення [8]. Р. Берон і Д. Річардсон стверджують, що його вплив необмежений. Це пояснюється малими можливостями контролю над мас-медіа та їх тотальною комерціалізацією. Так, “жорстокі” порнофільми, в яких були зображені сцени насильства над жінкою негативно впливають на психіку індивіда. Науковці наголошують, що багато гвалтівників здійснили злочини під впливом перегляду цих фільмів [3].

В особливому ракурсі необхідно розглядати результати експерименту О.В.Гордякової. Вона довела сприятливий вплив телевізійної реклами на розвиток агресивності підлітків. Автор робить висновок, що сцени насильства, які демонструються (інколи без будь-яких обмежень), нерідко є взірцем для наслідування [8]. На думку К.Бютнера [4], діти в сучасному суспільстві переймають агресивний тип поведінки в основному через телебачення. Телевізійні сюжети захоплюючі, яскраві й насичені гострими подіями, тому діти вибирають саме їх, а не банальні, а часом просто безглузді й незрозумілі для них реальні стосунки й конфлікти батьків, сусідів і знайомих. Герої у пригодницьких фільмах здебільшого яскраво “позитивні”, або суцільно “негативні”. “Позитивні” персонажі, з якими здебільшого ідентифікують себе неповнолітні глядачі, часто використовують насильство, нав'язуючи агресивну поведінку як “правильну” й гідну для наслідування в тих ситуаціях, у яких треба “поставити на місце” якогось “негідника” [16]. Озброєна, агресивна людина проголошується ідеалом привабливості. Наукове дослідження В.В. Знакова, Р.Чалдіні, Д. Кенріка, С.Нейберга довело, що суб'єкт маючи при собі зброю, поводить більш розкуто, почувавоючи себе сильною і незалежною, а відтак намагається домінувати за допомогою використання агресивних дій [26].

Спеціалісти [3,8] свідчать, що боротися з явищем впливу телебачення неможливо. Засобами поширення масової культури керують закони ринкової економіки, які й визначають зміст її продукції. У цьому причина педагогічної сліпоти й шкідливості сучасного кіно- і відеомистецтва (найбільш впливових засобів масової культури). Економічні закони, якими керується телебачення, продиктовані реальними умовами ринку, а тому більш адекватні та життєздатні порівняно із штучно насаджуваними.

Е.Фромм стверджував, що причинами виникнення агресивності в спорті є дух змагання і видовищність, які культивуються і стимулюються загальною комерціалізацією спортивних заходів. Не можна залишати поза увагою і ситуативні фактори, на які вказував вчений [цит. по 25] котрі також певною мірою впливають на виникнення агресивності:

- оцінка іншими людьми (присутність інших людей вже сама по собі може або посилювати, або гальмувати агресію);
- навмисність агресивності (для початку агресії нерідко буває достатньо знати, що й інша людина має ворожі наміри, хоча безпосереднього акту агресії не було);
- сприймання агресивності (поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства і захоплення ними дітей викликають гостру критику педагогів, які вва-

жають, що такі сцени на екрані і фільми жаків роблять дитину більш агресивною і жорстокою);

- бажання помсти (в дитячому віці, агресивність може виникнути як відповідна реакція на поведінку оточуючих, тобто як акт помсти за щось).

Мас-медіа здебільшого демонструють агресію позитивних героїв, які викликають у глядачів свідоме і неусвідомлене бажання наслідувати їх, відповідно, у екстремальних ситуаціях, якими є спортивні змагання. В змагальній ситуації наслідування героїв фільмів інтенсивно посилюється наслідуванням товаришів по команді і болільників та їх взаємним емоційним зараженням.

З цього приводу Г.Д. Горбунов [7] зауважує, що змагання є ситуацією, яка характеризується інтенсивним впливом на індивіда, як чинника навколишнього середовища, що робить життєво необхідною активізацію механізмів його адаптації. Така ситуація розгортається поза межами звичного прогнозування індивідом своєї діяльності і змушує його мобілізувати резерви організму. Їх характерними ознаками є раптовість та непередбачуваність, які поєднуються з певною новизною (тим, що виходить за межі буденного) або з підвищеною інтенсивністю чинників чи їх незвичною комбінацією. Психологічною основою екстремальної ситуації є стресовий характер її впливу і сукупність чинників, які порушують гармонію між установками індивіда, внаслідок чого відбувається руйнація пізнавальних (уява, увага, мислення та ін.), соціально-психологічних (вербальних і невербальних форм і засобів спілкування та взаємодії) і динамічних (вчинків, поведінки) стереотипів.

Висновки.

Все сказане дає змогу стверджувати, що ситуативні фактори є важливим чинником виникнення агресії у спортсмена. Актуальність їх подальшого вивчення обумовлюється тим, що вони стимулюють агресію не лише у осіб, схильних до такої поведінки, але й у загалом неагресивних спортсменів. Велика кількість ситуацій (особливо ті, в яких висока ймовірність залишитися анонімним чи уникнути персональної відповідальності) можуть погіршувати здатність усвідомлення самого себе і підсилювати прояви агресивності.

Перспективні напрями подальшого вивчення агресивності спортсменів вбачаємо у з'ясуванні впливу тренерів-викладачів на формування агресивних тенденцій у спортсменів; визначенні співвідношення між ціннісними орієнтаціями спортсмена та рівнем їх агресивності; дослідженні впливу вболівальників на прояви агресивності спортсмена; розробці цілісної системи психологічної роботи з профілактики та корекції агресивності засобами оздоровчого плавання.

Література

1. Анцупов А.Я. Конфликтология: Учебник для вузов /А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 551 с.
2. Бурлачук Л.Ф. К психологической теории ситуаций /Л.Ф.Бурлачук, Н.Б.Михайлова //Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. - № 1. – С. 5 – 17.
3. Бэрн Р. Агрессия /Р.Бэрн, Д.Ричардсон. – СПб.: Питер, 2000. – 352 с.
4. Бютнер К. Жизнь с агрессивными детьми: пер. с нем. /К.Бютнер. – М.: Педагогика, 1991. – 144 с.
5. Васильев Я.В. Надситуативность в структуре личности /Я.В.Васильев. – Николаев: Темп, 1994. – 264 с.
6. Ващенко І.В. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання /І.В. Ващенко, О.Г.Антонова. – К.: Знання, 1998. – 289 с.
7. Горбунов Г.Д. Психопедагогика спорта /Г.Д.Горбунов. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 208 с.
8. Гордякова О.В. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе /О.В.Гордякова //Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. - № 4. - С. 96 – 101.
9. Дашковский Х. Словесная агрессия /Х.Дашковский //Наука и жизнь. – 1995. - № 6. – С. 99 – 101.
10. Дроздов О.Ю. Проблемы агрессивной поведінки особистості /О.Ю.Дроздов, М.А.Скок. – Чернігів, 2000. – 156 с.
11. Знаков В.В. Понимание воинами-интернационалистами ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства /В.В. Знаков // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. - № 4. – С. 113-124.
12. Кретти Брайент Дж. Психология в современном спорте: пер с англ. /Брайент Дж. Кретти. – М., Физкультура и спорт, 1978. – 224 с.
13. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики.– 4-е изд. /А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. у-та., 1981. – 584 с.
14. Ложкин Г.В. Межперсональные конфликты футболистов в командах олимпийского резерва /Г.В.Ложкин, В.Ласькова //Наука в олимпийском спорте. – 2000. - № 1. – С. 117 – 123.
15. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии /Б.Ф.Ломов. – М., 1984.
16. Мелоян А.Е. Глибиннопсихологічні витоки агресивності особистості (на матеріалах активного соціального психологічного навчання): дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” /А.Е.Мелоян. – К., 2004. – 312 с.
17. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека /В.С.Мерлин.– Пермь: Перм. гос. пед. и-т., 1971. – 120 с.
18. Пилоян Р.А. Мотивация спортивной деятельности /Р.А.Пилоян. – М.: Физкультура и спорт, 1984. – 104 с.
19. Пошивалов В.П. Экспериментальная психофармакология агрессивного поведения /В.П.Пошивалов. – Л.: Наука, 1986. – 175 с.
20. Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия /Сост. К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1999. – 653 с.
21. Родионов А.В. Влияние психологических факторов на спортивный результат /А.В.Родионов. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – 112 с.
22. Румянцев Т.Г. Агрессия и контроль /Т.Г.Румянцев //Вопросы психологии. – 1992. – № 5-6. – С. 35 – 40.
23. Социальная психология агрессии /Б.Крейхи. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.
24. Уейнберг Р., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры /Р.Уейнберг, Д.Гоулд. – К.: Олімпійська література, 2001. – 336 с.
25. Фотуйма О.Я. Саморегуляция ситуативной агрессивности в навчально – тренувальній та змагальній діяльності спортсмена: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” /О.Я.Фотуйма. – Івано – Франківськ, 2004. – 265 с.
26. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Социальная психология. Пойми других, чтобы понять себя! [Р.Чалдини, Д.Кенрик, С.Нейберг]. – СПб.: прайм-Еврознак, 2002. – 256 с.
27. Scott J.P. Aggression /J.P.Scott. – Chicago: University of Chicago Press, 1975. – 233 p.

Надійшла до редакції 06.02.2010р.
 Майструк Віктор Васильович
 Пилико Ольга Олександрівна
 Фотуйма Олександр Ярославович
maxx4000@ukr.net